

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ BASININDA BATICI AYDINLARIN SOSYAL MESELELER ÜZERİNE TARTIŞMALARI

DEBATES ON SOCIAL ISSUES AMONG PRO-WESTERN INTELLECTUALS IN THE 2ND CONSTITUTIONAL ERA PRESS

Kaan AŞIK*

Öz

II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte basın alanında yaşanan hareketlilik ve özgürlük ortamı, farklı fikir akımı savunucularının düşüncelerini daha geniş bir özgürlük alanı içinde paylaşmasını sağlamıştır. Bu doğrultuda dönemin entelektüelleri, çıkartmış oldukları basın-yayın organları ile düşüncelerini yayınlamak için topluma yön vermeye çalışmışlar ve bununla birlikte "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?" sorusuna ortaya koymuş oldukları fikirsel tartışmalar ile çözüm aramaya çalışmışlardır. Bu çalışmada fikir akımlarının ortaya çıkışları ve temel dönüşümleri ele alınarak, yine bu fikir akımlarının savunucularının basın alanına yansıyan toplumsal ve siyasi görüşlerinin ortak ve ayrı yönleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın bu tartışmalar içindeki odak noktası Batıcı olarak tanınan aydınların sosyal meseleler ile ilgili görüşleri ve polemikleridir. Bunlar metin içinde aile, eğitim, günlük yaşam alışkanlıkları, giyim-kuşam ve ideolojik tartışmalar olmak üzere sınıflandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet Dönemi, Basın, Sosyal Meseleler, Fikir Akımları, Tartışmalar.

Abstract

The realm of mobility and freedom in the 2nd Constitutional Era enabled people to share their ideas within a wide sphere of freedom. In this respect, the intellectuals of the period tried to direct the society by publishing their opinions with the media they issued and in addition they tried to find a solution to the question of "How Turkey to be saved?" by the intellectual discussions. In this study, the common and distinct aspects of the social and political views of these people were handled by examining how these ideas were emerged and shaped. The focus point of the study is the opinions and polemics of the intellectuals who are known as pro-Western about the social matters. These opinions and polemics were categorized as family, education, daily life, clothing and ideological discussions.

Keywords: 2nd Constitutional Period, Press, Social Problems, Movements of Thought, Discussions.

Giriş

XIX. yüzyılın sonu itibarıyla Osmanlı entelektüelleri arasında devletin iç dinamiklerine özgü siyasi fikirler şekillenmeye başlamıştı. Bunlar temel olarak Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık kavramları ile karakterize edilmişti. Siyasi tartışma zemininin sınırlı olduğu Sultan II. Abdülhamid devrinde bu tartışmalar dar bir aydın zümresi içinde sürerken II. Meşrutiyet döneminin özgür basını ve siyasal ortamı içinde daha geniş çevreler arasında cereyan etmiştir. Bu fikir akımlarından yukarıda sayılan ilk üçü Osmanlı devlet ve toplumsal yaşamından daha doğrudan karşılıklar bulurken Batıcılık olgusunun kabul görmesi bazı koşullara bağlı ve sınırlı olmuştur. Batıcılık akımı ancak II. Meşrutiyet'in ilanını takiben bir fikir hareketi olarak daha somut bir şekilde fikir tartışmaları içinde tedavüle girmiştir (Hanioglu, 1985, 1382). II. Meşrutiyet devri Osmanlı Devleti'nin resmi ideolojisi görünümünde olan Osmanlıcılığın geride bırakılan yüzyıl içinde yaşanan gayrimüslim tebaa ile ilgili sorunlar nedeniyle gerçekçi bir çözüm reçetesi olma hüviyetini kaybettiği bir dönem olmuştur. Balkan Savaşları bu fikrin savunucularının ellerinden son argümanlarını almıştır. Bu dönemde giderek sayıları artmaya başlayan Türkçü ve Batıcı yayın ve yazarların dikkat çekici önermeleri bilhassa İslamcı çevrelerden gelen karşılıklarla derin tartışmalara dönüşmüştür. Bu tartışmalarda ortaya çıkan temel başlıklar aile kurumu ve eğitim, giyim-kuşam ve günlük alışkanlıklar, ideolojik tartışmalar şeklinde karakterize edilebilir. Osmanlı aydınının kimi zaman Batıcılık ve Türkçülük arasında kimi zamanda İslamcılık ve Türkçülük arasında savrulmalar yaşadığı bu yıllarda bazen de ortaya bu akımlar arasında sentez önerileri çıkmıştır. Yukarıda başlıkları verilen tartışmalarda da bu girift yapı göze çarpmaktadır. Bu çalışma için XX. yüzyıl Türk toplumunun temel yapı taşları ve temel yapısal sorunlarının neler olduğu üzerinde duran örnek yazı ve tartışmalar seçilmiştir.

* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, asikkaan@gmail.com.

1. Aile ve Eğitim

Ailenin konumu İslami karakter taşıyan toplumlarda önemli bir yer teşkil etmektedir. II. Abdülhamid döneminden başlayarak II. Meşrutiyet döneminde de İslamcı yazarlar arasında geleneksel aile yapısının korunması fikri savunulagelmıştır. Diğer taraftan bazı Osmanlı aydınlarının gözlemler yaptıkları Avrupa ülkelerinde aile olgusu doğal olarak farklılıklar arz etmektedir. Türkçü ve Batıcı aydınların bu gözlem ve deneyimlerini aktardıkları yazılar kimi zaman polemik konusu olurken İslamcılara göre Meşrutiyet sonrası dönemde Osmanlı toplumuna da çoktan sirayet etmiştir. Dönemin İslamcı dergi ve gazeteleri evlilikler içerisinde de problemlerin baş göstermesi gibi hususlara dikkat çekerek aile kurumunun korunmasını öncelikli meseleler arasında saymışlardır.

Aile konusu üzerine *Sırat-ı Müstakim* de Batıcılar üzerinde pek çok eleştiri ortaya konmuştur. Bu hususa ilişkin olarak, Hasan Hikmet, "*Medeniyet-i İslamiyye'de, İslamiyet desatir-i ictimâiyyesinin (toplum kuralları) ruhu unutulurak Kuran-ı Kerimler yerine, yabancı teamüller ikame olunmuştur. Bu keyfiyet bünye-i ictimâiyyemizi, aile teşkilatımızı temelden sarsmıştır... Ruh-ı medeniyetimize, hassasiyetimize tevafulk etmeyen siyasetlerin, taklitlerin mülkte kırdığı gündün beri teavün (yardımlaşma) azalmış, rakaha (ticaret) azalmış, aile hayatı zehirlenmiş, içtimai tesanüt (dayanışma) parçalanmış, cehalet dahi umumileşmiştir*" diyordu (Hasan Hikmet, 1339, 62). Buna karşılık Samizade Süreyya, Osmanlı Devleti'nde aile olgusunun durumuna yönelik *İçtihad'* da bir makale kaleme aldı: "*İngilizlerin "Home Life" diye tebcil ettikleri (yücelttikleri) aile hayatı bizde yoktur. Bu mefkudiyet (kayıplık) bizi ne büyük bir mahrumiyete ilkâ (terk) ediyor. Babalarımız "The second Creator" halık-ı sani (ikinci yaratıcı) olmaktan mütevellid bir gurur ve azametle (kibirle) çiğherparelerini takdir ve tazire amade. Bizde baba denilince mahilede (hayalde) çatık kaşlı, abus-ı ulvoice (asık suratlı), amade-i feveran (şiddete hazır), bütün manası ile azametli bir adam tecessüm eder (göz önüne gelir)*". Avrupai aile hayatı ile kendi aile hayatını mukayese eden yazar, aile biriminin problemleri bir yapı teşkil etmesinin sebebinin iki farklı baba figürüne bağlamaktaydı. Samizade Süreyya'ya göre İngiliz "baba" tipi ile Türk "baba" tipinin nitelik bakımından birbirinden farklı olduklarını ve bu noktada Türk "baba" tipinin sergilemiş olduğu katı kişiliğin aile birimine zarar vermekteydi (Samizade Süreyya, 1330, 149). Aile birimini devletin varlığı ile özdeşleştiren ve bu manada aile olgusunun önemli bir yapıyı teşkil ettiğini ifade eden Abdullah Cevdet konuyu tartışmıştı: "*Bir milletin tecelliyat-ı hayatiyesinin kaffesi (bütün hayatının kaderi) ancak maişet-i (yaşamı) aileden sudûr eder (meydana gelir)*" ifadesiyle millet ile aile yapısının birbirinden ayrılmaz bir bütün içerisinde yer aldığını ortaya koymuştu (Abdullah Cevdet, 1327a, 913). Dönemin önde gelen İslamcı entelektüellerinden Mehmed Âkif ise aile kurumundaki bozulmayı farklı bir nedene bağlıyordu. Akif'e göre devletin son döneminde kaybedilen savaşlar ve göçler aile yaşantısını da tabii olarak etkilemişti. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin dönem itibarıyla yaşamış olduğu beka sorununu ele aldığı bir şiirinde yurtları perişan olmuş ailelerin yeni bir yurt arayışında olduklarını belirtmişti (Mehmed Akif, 2014, 14-18). Dönemin İslamcı dergisi *Sırat-ı Müstakim*'de Musa Kazım ise insanlığın medeniyet hususunda en yüksek konuma gelmesinin ve mükemmelliğe erişebilmesinin ilk kaynağını "aile" olarak görmektedir. Diğer taraftan da insanlığın kalıcı olabilmesi için İslami usullere uygun bir evlilik ve dolayısıyla ailenin gerekliliğini ifade etmiştir (Musa Kazım, 1324a, 68; Musa Kazım, 1324b, 54).

Batıcı Celal Nuri ise aile-toplum ilişkisini tarihsel bağlamda ele almaktadır. Celal Nuri ailenin ortaya çıkışını ise yeni doğan bireylerin tek başlarına yaşamlarını sürdürememeleri ve bunun sonucunda diğer bireylerin bu kişiye yardım etme durumunu ailenin ortaya çıkışı olarak göstermektedir. İnsanların yanı sıra hayvanlar âleminde de ailenin varlığına dikkat çeken Celal Nuri ancak insanlar arasında meydana gelen aile kurumunun eskiden günümüze kadar olan süreçte değişiklik geçirdiğini ifade etmiştir. Buradan hareketle, insanların ırk anlamında çeşitli adlara bölünüp, bu anlamda birbirinden ayrılmaya başlaması, ailenin içsel görüntüsünün de değişiklikler geçirmesine sebep olduğunu belirtmekle beraber ailelerin birleşerek ilk olarak kabile ardından da devletler oluşturduğunu vurgulamıştır. Buradan hareketle Celal Nuri, *Bizde Aile* adlı makalesinde Osmanlı toplumundaki ailenin Avrupa'da ki aile kurumuna benzemediğini ifade etmiş ve aile içerisinde bulunan adet ve gelenekleri ise gereksiz bulmuştur. Celal Nuri, Türk milletinin yapı gereği ananevi alışkanlıklardan kopamaması ve evlilik sürecinde geleneksel çizginin dominant bir biçim sergilemesi nedeniyle sağlıklı bir aile yaşantısının oluşamadığını savunmuştur (Celal Nuri, 1331a, 77-86; Celal Nuri, 1331b, 129-131).

İslamcı ve Batıcı aydınların yanı sıra Türkçü aydınlar da yazılarında aile meselesine önem vermişlerdir. Bu bağlamda Ethem Nejat aile mefhumunu, hayatın ve toplumun en mükemmel aynası olarak görürken (Ethem Nejat, 1327, 244), Yusuf Akçura ise "*Ekser kavim ve milletlerde olduğu gibi Türklerde de teşkilat-ı siyasiyenin masdarı aile olmuştur. Aile devletin örneğidir*" demektedir. (Gündüz, 2007, 438). Akçura, bu noktada Abdullah Cevdet ile aynı çizgide görülebilir. *Türk Yurdu*'ndaki başka bir yazıda ise "*bizde kadınlık ve kızlık meselelerinden sık sık bahsedilmesine bakılırsa, bu mesele kendiliğinden bahse liyakat kazanmıştır demek. Filhakika*

şimdiye kadar da bu mesele etrafında yazılmış değildi. Hatta kadınlar, hukuklarını muhafaza için cemiyetler teşkil eyledikleri gibi aynı maksadla gazeteler, mecmualar dahi çıkarmışlardı... Ancak bütün bu yazılar bizde hakikatte mevcut bir cereyanı ifade etmekten çok uzaktılar. Hisleri, fikirleri ecnebi şiirlerimiz, yazılarımız kadar da bizde kadınlık meselesine temas eden yazılarda da evvela yabancılik korkusu mümkün değildi. Beşeriyet, bütün haklarını pek çok mücadeleden sonra kazandı. İçtimai meseleler, hükmi ve kimyevi düsturlar gibi her memlekette aynı şekilde mevzu bahis edilemezdi... Pek çok genç arkadaşlarımız tanıdıkları kız olmadığı için ve tanımayarak evlendikleri takdirde mesud olamayacakları endişesiyle evlenmekten sarf-ı nazar ediyorlar. İzdıvacın hayat-ı içtimaimizle, nefs-i siyasetimizle şiddet-i alakasını düşünüyorsak artık kızlarımızla erkeklerimizin hissi ve fikri temaslarına hizmet edecek vesileler ihzar (hazırlama) etmek hepimize bir vazife olur." Nafi Atuf imzası taşıyan bu yazıda aile müessesesinin sağlam zemine oturması konusunda mevcut literatürün yetersizliği ve görücü usulü yerine bireylerin birbirini tanıyabileceği yeni usullerin gerekliliği, yapılacak olan evlilikler de iki tarafında rızasının alınması gibi hususların altı çizilmişti (Nafi Atuf, 1334, 252-254).

XX. yüzyıl başında Türk entelektüellerin aile olgusunu göz ardı edilemeyecek bir temel mesele olarak aldıkları ve bu kurumun yapısal sorunları hakkında ciddi şekilde yoğunlaştıkları görülmektedir. O dönem için ailenin yapısal değişikliklere uğradığı noktasında ortaya koyulan ifadelerin günümüzde de hemen hemen benzer tartışmalar dâhilinde sürdürülüyor olması aile kurumunun her iki söylem açısından da hala doğru bir sistem içerisinde oturtulmadığını göstermektedir. Ancak bu dönem içerisindeki tartışmalarda Osmanlı toplumu üst başlığı içinde yürütülen tartışmaların Arap yarımadasından Doğu Avrupa'ya uzanan coğrafyadaki toplumsal çeşitliği göz ardı ettiği de dikkat çekicidir. Bu yönleriyle dönemin aydının çevrelerinde yaptıkları gözlemlerden yola çıkarak gerek geleneksel gerekse Avrupa-i özellikler taşıyan aileler hakkında kimi zaman toptancı yorumlara giretikleri iddia edilebilir.

Dönemin basınında işlenen ve devamlı olarak önem gösterilen bir hususta toplum temelinde verilen eğitimin niteliği olmuştur. Eğitim konusu hemen hemen tüm entelektüeller tarafından eleştirel yönde işlenen bir konudur. Bunun sebebi Osmanlı entelektüellerinin, devletin eski ihtişamına ulaşmanın yolunun verilecek olan eğitim ile orantılı şekilde nitelikli bireyler yetiştirmek ile bağlantılı oluşu olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu durum çerçevesinde dönemin dikkat çeken gazetelerinden *Volkan* gazetesinde, "Maarifsiz hürriyet payidar olur mu?" sorusu üzerinde durulmuştur (Volkan Gazetesi:11 Aralık 1908-20 Nisan 1909, 1992, 17). Yine gazetede yer alan başka bir makale de ise okullarda din bilgisine dair kitapların okutulmasının yanı sıra, felsefeye dayalı kitapların okutulmamasını bir eksiklik olarak ifade ederek, felsefi düşüncenin yanlış bir tarafının olmadığı belirtilmektedir (Volkan Gazetesi, 1992, 118). Diğer taraftan da dönemin önemli entelektüellerinden Muhammed Abduh tarafından kaleme alınan ve *Sırat-ı Müstakim*'de yayınlanan bir yazıda, Müslüman okuluna gönderilmeyen çocukların, tembelliğe doğru yöneldiği ve bununla birlikte dini inançlarını unuttukları belirtilmiştir. Diğer taraftan da eğitimsiz olmanın, İslami kaideleri yerine getirmeyen okullarda alınan eğitimden yeğ olduğuna da yer verilmiştir (Muhammed Abduh, 1324, 22-23). Bu söylem çerçevesinde dini eğitimin tek rasyonel eğitim olarak görülmesi, dönem itibarıyla hala yenileşmeye veya diğer bir tabirle Batılılaşmaya karşı fikrîsel bir karşıtlığın yansıması olarak görülebilir.

Batıcı entelektüel Abdullah Cevdet için de eğitim, hayatın özünü oluşturmaktadır. Cevdet, Osmanlı Devleti'nde hayatın ta kendisinden daha mühim iki konu olduğunu ifade ederek, bu konuların genel sağlık ve genel eğitim olduğunu vurgulamıştır. Cevdet'e göre toplumun kalkınması için eğitim, ilk şarttır diğer taraftan da eğitilmiş bireylerin yetişmesi içinse sağlık olmazsa olmazdır. Cevdet, kaleme aldığı yazısında ise okul bağlamında eğitimin önemine dikkat çekmişti: "İnsanın mevcudiyeti cismaniyesi nasıl ana rahminde teşkil-i pezir olursa millîlerin şahsiyet-i maneviyeleri de mekteplerde ve bilhassa mekteb-i ibtidailerde vücud-u pezir olur. Bizim mekteb-i ibtidailerimiz maktel-i (cinayet mahali) iptidailerimizdir..." (Abdullah Cevdet, 1328a, 1132; Abdullah Cevdet, 1329a, 1771). Abdullah Cevdet'in yanı sıra, bir başka Batıcı entelektüel Celal Nuri de eğitim konusunun önemini *Okumamak Yaşamamak Demektir* isimli makalesi ile ifade etmiştir. Celal Nuri bu eserinde eğitim bağlamında toplum nezdinde neden istenilen hedefe ulaşamadığının sebeplerini ortaya koymuş ve bu sebeplere çözüm yolu aramıştır. Celal Nuri, Osmanlı Devleti'nin politik olarak eğitim siyasasına sahip olmadığını ifade etmiştir. Bu bağlamda Celal Nuri'ye göre bilgi ve kültürün istenilen seviyeye gelmesi için toplumun tüm kesimini kapsayan bir eğitimin yanı sıra, edebi ve basın alanlarında da tam olarak bir dönüşüm yapılması gerekmektedir (Kesgin, 2013, 172-174). *Türk Yurdu*'nda Nafi Atuf da tüm ilerlemeler için eğitimi merkeze almıştı: "İrfan ve terbiye bir memleketin bütün müessesatı ile alakadardır. Teşkilatı maarif bir itibarla teşkilatı iktisadiye, teşkilatı askeriye, teşkilatı siyasiye ve adliye demektir. Memleketin siyaset-i kuvveti, iktisadi... hep mektebe bağlıdır. Çocukluğun ve gençliğin terbiye ve talim tarzına bakarak atiyi (ileriyi) keşfedebilmek pek mümkündür. Rabelais ile Monteyni mektepliler yetiştiren mekteplerle istihza (alay etmek) etmişlerdi, nihayet anlaşıldı ki mektepten gaye talim değil bizzat hayattır. Terbiye gibi içtimai inkılabın henüz basamağında

bulunan bir devlet bütün ümitlerini mekteplerine bağlamak mecburiyetindedir; çünkü ancak buralardadır ki muasır bir Türk milleti yetiştirmek kabul olacaktır..." (Nafi Atuf, 1332, 3040).

2. Giyim, Kuşam, Günlük Yaşam

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra toplumun bazı kesimlerinde kadın özelinde giyim-kuşam ve günlük yaşamda Batılılaşma ya da bunun tepkisel ifadesiyle alafrangalaşma göze çarpmaktadır. Meşrutiyetin sağladığı liberal hava Osmanlı toplumunu birçok yönden etkilemişti. Değişim kadınlar özelinde daha çok dikkat çekmiş ve tepkiler uyandırmıştır. Kadın hareketlerinin oluşması ile toplumun bazı kesimlerinde kadınlar daha özgür hareket etmeye başlamış ve bu durumun neticesinde de giyim kuşamlarını değiştirme fırsatına erişerek, giyim kuşam ve alışkanlıklarını Batı'ya uyarlamaya çalışmışlardır (Koç, Koca, 2010, 48).

Kadınlar tarafından başlatılan bu dönüşüm hareketi özellikle muhafazakâr basın organları tarafından eleştirel bir boyutta çokça ele alınmıştır. Bu noktada *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yer alan makalelerde genel olarak Batıcı entelektüellere karşı yürütülen polemikler dikkat çeker (Mehmed Muhyiddin, 1327, 138-139; *Sırat-ı Müstakim*, 1330, 29-30; Mehmed Fahreddin, 1330, 45-47). *Sırat-ı Muskatim*'e göre tesettür, kadınların özgür olabilmelerinin en önemli ölçütü ve ayrıca kadınların her türlü tehlikeden uzaklaştıran bir ölçüt olarak kabul edilirken başka bir yazıda ise yine tesettürün kadınları terbiye ettiği ifade edilmiştir (M. Ferid Vecdi, 1324a, 173-176; M. Ferid Vecdi, 1324b, 203-204). Abdullah Cevdet ise *Sırat-ı Müstakim* dergisinde çıkan kadınların kapanması ile ilgili yazılara karşılık olarak kaleme almış olduğu "*Müslümanlık ne çarşaf içindedir, ne de serpuş altındadır. Müslümanlık işlerde ve fiillerdedir. Hatta kalpte olan Müslümanlık bile ispata muhtaçtır. Asıl Müslümanlık bizlere çoktan veda etmiştir...*" demektedir (Gündüz, 2007, 179). Ancak Cevdet'in böyle bir ifadeyi ortaya koyması muhafazakâr aydınların zaten önceden beri Batıcılara ve Cevdet'e karşı eleştirilerinin tepkilerini artırmıştır. *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yazmış oldukları ve *Tesettür-i Nisvan* ismi ile yayınladıkları makale de Cevdet'in bu husus üzerine gerçekleştirdiği konuşmalara binaen onun gerici bir kişi olduğu yazılmış ve İslami duyguları zedelediği gerekçesi ile hükümete suç duyurusunda bulunulmuştur (Gündüz, 2007, 180).

Batıcılık akımının simge ismi olan Abdullah Cevdet'e nazaran düşünce yapısı itibarıyla daha ılımlı bir Batıcı politika yürüten ve bu doğrultu da yazılar yazan Celal Nuri ise tesettürün Müslümanlara özgü bir şey olmadığını diğer dinlerde de tesettürün varlığını ifade etmiştir. Zulüm ve baskının olduğu her yerde kapanma ve gizlenmenin gerekli olduğunu vurgulayan Celal Nuri, eğitim açısından ileri toplumlarda ise kadınların bu tür dini vecibeleri yerine getirmelerine gerek olmadığını söylemiştir ve ayrıca bu şekilde ki giyim-kuşam ile şerefli ve ahlaklı olma noktasında birbirini destekler bir bağıntı olmadığını vurgulamıştır (Celal Nuri, 1331c, 195-196).

Beyanülhak'da Konyalı Ahmet Şevki de bu tartışmaya katılmıştı : "*Ehli İslamda tarz-ı hayat ve maişet Avrupa tarzı hayat ve maişetine benzemez bir halde devam ettiğinden kendi göreneklerimizi Avrupa'da görmeyenler bu hayatı bir ittihad-ı milli fakat nasipten mütevellit bir hayat olarak telakki ediyorlar. Son zamanlarda Avrupa'da adeta kadınlarla erkeklerin arasında fitri (yaratılış) bir fark olduğu iddiasıyla her erkek kadınların ve her kadın erkeklerin gördüğü işi görebilmek ve kadınlar erkeklerden geri kalmamak iddiasında uğraşan birçok kadın olduğu gibi bu sınıf kadınları alkışlayan erkeklerde az değildir. Bu esasa binaen tarz-ı hayat ve mesaimiz Avrupa tarzı maişetine benzemelidir iddiasında ısrar edenler her şeyi körü körüne Avrupa'da görür ise iyi, göremez ise fenalıkla ithamdan geri kalmıyorlar. Avrupa tarz-ı hayatı bizim tarz-ı hayatımıza taban tabana zıttır...*" (Konyalı Ahmed Şevki, 1326, 1392-1393).

Bu çerçevede Abdullah Cevdet de aile üzerinden Avrupa ve Türk milletini mukayese ettikten sonra kadının toplum hayatındaki temel belirleyicinin gelecekte hükümet olamayacağını belirtmişti. Ona göre batı ve doğu toplumları birbirinden farklı olsa da bu iki medeniyet arasında artan iletişim neticesinde kadının rolünü erkelerin değil zaman içinde bizzat kadının belirleyecektir (Abdullah Cevdet, 1327b, 798-800). Bu çerçevede toplumsal bazda Batılılaşmayı kaçınılmaz bulmaktadır. Zira ona göre batı ile iletişim halinde ve batı tarzı eğitim görmüş Osmanlıların sayısı yarım milyona yakındır dolayısıyla bir yandan insanları bu şekilde bir eğitime tabi tutarken batının etkisinin tesirsiz kalmasını beklemek gerçekçi değildir (Abdullah Cevdet, 1329b, 2020).

Toplumun Batılılaşmasını *Sırat-ı Müstakim*'deki yazısıyla Muhammed Ferid Vecdi birçok kötülüğün ve yozlaşmanın kaynağı görmektedir: "*Eskiden ahlâk-ı umumiyeyi muhafazaya me'mur olanlar her edebe münafi (muhalif) hareketi men hususunda fevkalade şiddet gösterdiler. Hatta halkı a'mal-i dünyeviyeden tenfir (korkutan) bu hayat-ı faniden revgirdan (talep) ettiler. Medeniyet gelince nasıl şahrah-ı i'tidale çevirmekle kalmadı, onları bu seferde hürriyet-i şahsiye namına olarak ibahe-i mutlaka vadilerine seok etti. Hatta iş o dereceyi buldu ki- tasavvur edebilseler-behanın istikrah edeceği kabul edemeyeceği birçok cinayetler, sefahatler, hep medeniyet namına irtikab (ümit) olunmaya başladı.*" (Muhammed Ferid Vecdi, 1324, 234-236).

Dönemin basın kaynaklarında Osmanlı toplumunun günlük yaşamı ile ilgili olarak farklı coğrafyalar hakkında da bilgiler görmek mümkündür. Bu durumla ilintili olarak *Türk Yurdu* dergisinde yer alan "Manastır'da aile hayatı" isimli yazılarda bölgenin aile yapısı ve toplumsal hayatı ile ilgili bilgiler yer almaktadır: "Aileler hayat-ı içtimaiyenin en mükemmel bir aynasıdır... Aile muhiti hususu, terbiyeyi umumiye ve hayat-ı içtimaiyenin mevki ve seviyesi nispetinde ilk evvel nazara çarpan bir esastır. Aile deyince ilk evvel nazara aile reisi, baba çarpar. Manastırın aile babalarının nısfı (yarısı) çalışmaz, hazır yiyicilerdir. Çiftlikleri var, yiyecek, içecek, her şeyi oradan gelir. Fakat çiftliklerde bilfiil iş yapmazlar. Çiftlikleri hizmetkârlar, yardımcıları idare eder. İslam aile babalarını yüzde hesabıyla taksim edersek takriben (yaklaşık olarak) yüzde elli ahash-ı arazi (arazi sahibi) yüzde yirmi beşi memur, yüzde on yedisi sanatkâr ve esnaf ve yüzde yedisi de işsizdir. Her yerde olduğu gibi Manastır'da da memurluğa karşı büyük bir heves uyanmaktadır. Bir baba çocuğunu okutur, maksadı onu bir memur, bir hazır yiyici yapmaktır." (Ethem Nejat, 1327, 245). Ethem Nejat tarafından yazının devamı derginin bir sonraki sayısında yayınlanmıştı. Bu sayıda yazının bir bölümü Manastır gecelerine ayrılmıştı: "Bütün kışın uzun gecelerinde manastırda sanki kimsenin mevcudiyeti yoktur. Hâlbuki her aile mevcuttur; her yuvanın içinde piliçleriyle, civcivleriyle her bir hayat, sade bir hayat yaşıyor. Sokaklar yalnız, تنها, sessiz, bigâne (yabancı) fakat yurduna çıkılan her kalp neler taşıyor, neler istiyor neler hissediyor..." (Ethem Nejat, 1328, 276).

Dönemin toplumsal hayatına daha yakından bakabilmek için Edirne şehri de önemlidir. Bunun sebebi şehrin dönem itibarıyla Balkan eyaletleri ile başkent ve dolayısıyla Anadolu'yu birbirine bağlayan köprü vazifesi görmesinden kaynaklanıyordu. Edirne'nin toplumsal yaşamı ile ilgili olarak; "Edirne'den garba doğru gittikçe taştan binalar, zengin köyler görürüz. Hâlbuki şarkta bütün köyler saman ile örtülü evler mecmuasından ibarettir. Bu farkı tedkik (ortaya çıkma) ederken göze çarpan en büyük sebep ecnebi istilalarıdır. Edirne de dâhil olduğu halde şark sahası Rus istilalarına maruz kaldığı halde garp cihati bundan azade başlamıştır. Edirne de bile evlerin hemen hepsi kerpiçtir. Bu hal, yerlilerin hayat-ı ruhiyesini pek açık gösterir. Metin bir ev yaptırmak işlerine gelmez; çünkü istila kendilerine bir sekaretiyen (ölüm) hissi vermiştir. Aileler arasında Rusların istilasına ait hikâyeler söylenir. Sonra çetecilik hayatı Rodop muntikasında yoktur. Hâlbuki ki daha 1319 da İstiranca muntikasında ne kadar ocaklar söndü. Türkler için yerleşmek, toprağa sahip olmak lazım. Hakiki hâkimiyet, hâkimiyet-i araziye'dir. Lakin etrafımıza bakarsak, bunun aksini görürüz: arazi, büyük çiftlikler halinde birkaç kişinin elindedir. Araziyi sürenler ya yarıcı, kiracı veyahut hizmetçidir. Bu üç şakik, hiçbiri köylüye bir emanet bir istikrar hissi vermez. Bunun içindir ki köylü atiyede yaşayacak eserler yapmaya teşebbüs etmez. İstila tesiriyle fakir düşen yerliler nihayet, birkaç zenginin hâkimiyetine bütün boyun eğmeye mecbur olmuştur. Bilhassa Edirne şehri bu derde bütün bütün asarıyla (iziyle) şahittir. Yerli Türkler memur, hizmetkâr, amele olmaktan veyahut ufak tefek tamirat yapmaktan başka bir iş bulmuyorlar." (Nafi Atuf, 1327, 83-84). Bu örnek, yaklaşık bir asırdır yaşanan işgallerin Edirne'deki toplum psikolojisi ve şehirdeki inşa faaliyetlerini nasıl derinden etkilediğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Toplumun dönüşümü noktasında II. Meşrutiyet dönemi kaotik olarak niteleyebileceğimiz bir zaman dilimi olmuştur. Bir yandan devletin çözülme süreci diğer yandan batı dünyası ile artan iletişim ve etkileşim toplumsal müesseselerde değişimler yaratmıştı. Bu değişimin hızlı cereyan ettiği konular da yukarıda görüldüğü üzere kimi zaman kadın kimi zaman günlük yaşam üzerinden tartışmalara sebep oldu.

3. Dini-İdeolojik Tartışmalar

Dönemin aydınlarının tartışmalarında en sert çizgiyi inanç meseleleri oluşturmaktadır. Özellikle Batıcı aydınların tartıştıkları ve izledikleri batı düşüncesi dini yaşantılarında da büyük değişiklikler meydana getirmiştir. Bu konuda özellikle Abdullah Cevdet dikkat çeken şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak bahsedildiği üzere devamlı şekilde "dinsizlik" suçlaması ile karşı karşıya kalan Abdullah Cevdet, kimilerine göre İslam dünyasının geri kalmasının sebebi, İslam dini ve Müslümanlardır. Ancak ona göre eğitim ve ilimle ilgili ayetlerin fazlalığı bu olgunun yanlış bir düşünce olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Abdullah Cevdet, Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun çağa ayak uyduramamasının sebebinin tüm İslam ülkelerinde ki yöneticilerin baskıcı yönetimleri, dini meselelerde ulemanın yol göstermemesi, örneğin kadınların örtünmelerinin dini yaklaşıma uygun olmadığı halde yeterince tartışılmaması ve İslami toplumların her problemi kader anlayışı çizgisinde değerlendirmesi olarak görmektedir (Abdullah Cevdet, 1327c, 761-764). Diğer bir batıcı aydın olan Kılıçzade Hakkı ise yazmış olduğu bir makalede "sahte" olarak nitelemiş olduğu softa ve dervişlerin dini yanlış yorumlayarak, toplumu dini konularda yanlış yönlendirdiklerinin üzerinde durmaktadır. Kılıçzade'ye göre bu, Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında geri kalışının temel sebebiydi (Kılıçzade Hakkı, 1329, 1277-1288). Abdullah Cevdet de "Bizim düşmanımız softalar asla değil. Bizim düşmanımız hem bütün âlem-i İslam ve insanın düşmanı olan mütereddi (alçalmış) softalıktır. Bizim karşımıza muhasım (düşman) gibi çıkanlarda ve bizi "vatanısız" sıfatıyla ta'vif ve tahkir etmek isteyenlerde biraz nur bulunmasını pek arzu ediyoruz" ifadesi ile bu noktada Kılıçzade Hakkı ile aynı paraleldeydi (Abdullah Cevdet, 1329c, 1303).

İslamcı aydın olan Halim Sabit, kısaca toplumu ahlaki yönden bir arada tutmanın tek yolu olarak İslamiyet'i gösterirken, diğer bir İslamcı aydın olan Mardinizade Mehmed Arif ise dinin toplumsal birlik ve düzeni sağlamada en etkin dinamik olduğu ve ayrıca ahlaki değerlerin yerine getirilmesinde yine dinin gerekliliğini ortaya koymuştur (Halim Sabit, 1324, 27-30; Mardinizade Mehmed Arif, 1324, 17-18). *Volkan* gazetesinde dini vecibeleri yerine getirmeyen bireyler de ahlaki niteliğin mevcut olamayacağı yer almaktadır (Volkan Gazetesi, 1992, 196). Ayrıca Derviş Vahdeti, "*Biz measir-i İslam bilmeliyiz ki, bizce vatandan, hatta her şeyden kıymetli olan dindir. Din zeokini tadanlar, din uğruna her şeyi fedaya amadedir. Vatan muhabbeti besleyenler, zımnen dini de himaye etmekte iseler de, hakikatte mealiyat-i diniyeden hissemend olamazlar. Zira "İnneme'l-a'mali'bi'n-niyat (Ameller Niyetlere Göredir)" buyurulmuştur. "Ed-dünya mezratü'l-ahire (Dünya Ahiretin Tarlasıdır)" diye tebşir olunmuştur*" gibi ayetleri referans alarak din olgusunun her şeyden önce geldiğini ve kimsenin tekelinde olamayacağını ifade etmiştir (Volkan Gazetesi, 1992, 197). Diğer taraftan, bir yazıda "emri vaki" olarak nitelenen, Avrupalı devletlere verilen ayrıcalıklar ve kapitülasyonlar ile başlayan hak tanımıcılık, Meşrutiyet öncesi dönemden başlayarak çıkarılan fermanlar ile Gayr-i Müslim halka daha fazla hak verildiği bu durumun ise Osmanlılık ilkesi ile bağdaşmadığı ve Müslümanların yaşamlarını sınırlandırdıkları belirtilerek bu duruma da siyasi alanda ki başarısızlıkların sebep olduğu ifade edilmiştir (Mihridin Arusi, 1912, 1-2). Dinin önemine binaen farklı bir mecmuada ise devletin varlığını sürdürmesi için dinin bir gereklilik olduğu ve İslamiyet'in topluma pozitif etkiler yaydığı altı çizilirken, dinsiz bir medeniyetin uzun ömürlü olamayacağı üzerinde durulmuştu (Muallim Nuri, 1330, 180-181).

II. Meşrutiyet dönemi öncesinde aydınlar ideolojik anlamda farklı düşüncelere sahip olsalar da İslamcı, Batıcı, Türkçü olarak niteleyebileceğimiz neredeyse tüm aydınların tek bir gayesi vardı: Abdülhamid rejimini yıkmak ve meşruti bir yapıya geçmek. Bu hedeflerine ulaşan aydınlar, ilerisini düşünmemişler ve bu durum ise bu kişiler arasında ideolojik farklılıklar meydana getirmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yayınlanan bir yazıda, özgürlüğün sağlayıcısı olarak görülen Kanun-i Esasi'nin geri alınışı ifade edilmişti: "*Kanun-i Esasi'mizin bize bahsettiği hürriyetten maksat, bundan evvel taht-ı kahir ve istibdadında ezildiğimiz gayrı makul ve gayrı meşru bir takım kuyud-ı batıladan azade bir hürriyettir ki o da kavanin-i mevzua ve kavaid-i diniyemizin ve adet-i milliyemizin dairesinde serbestane harekettten ibarettir.*" (Musa Kazım, 1324, 1-3). İfadesi ile Abdülhamid yönetimine duyulan öfke ve Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi'nin her bakımdan özgürleştirici yönleri dile getirilmiştir. İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti tarafından da Kanun-i Esasi'nin desteklendiği görülmektedir. Kanun-ı Esasi'nin on birinci maddesinde yer alan herkesin kendi dinini yaşamakta serbest olduğu ibaresinin, İslami kurallar ile bağdaştığı ileri sürülerek, anayasanın mevcudiyetinin gerekliliği vurgulanmıştır (Volkan Gazetesi, 1992, 347-348). Yine aynı şekilde Derviş Vahdeti ve dolayısıyla İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin de Abdülhamid adından söz etmese de "istibdat" kavramıyla karakterize edilen rejimine karşı olduğu ve Meşrutiyet'in ilan edilmesini memnuniyetle karşıladığı görülmektedir: Bu noktada "*İstibdad milletin nazarını, müriüvetin, bu me'va-yı mukaddesten (mekan-ı mukkades) ayırmıştı*". *Volkan* gazetesinde yer alan bir yazıda gazeteye karşı yapılan baskılar belirtilerek "... şimdiye kadar İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni ikiye tefrik ederek, Manastır menbana (kaynağına) karşı kalbi bir teveccüh göstermekte idik. Şimdiden sonra alayına birden yuh! olsun..."denmekteydi (Volkan Gazetesi, 1992, 346). Bununla birlikte dönemin hükümeti tarafından baskı rejiminin devam ettirildiği ifade edilmiştir. Buradan hareketle görülmektedir ki döneme etki eden iki İslamcı olarak adlandırabileceğimiz basın yayın organının da Abdülhamid rejimine karşı bir hareket yürüttüğünü söylemek mümkündür.

Diğer taraftan Türkçü aydınlara bakıldığında ise nispeten Türkçü bir politika yürüten İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni desteklemediği görülmektedir. Bununla bağlantılı olarak Yusuf Akçura yazmış olduğu bir yazısında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle Türklük politikası noktasında hatalar yaptıklarını ifade etmektedir. Bununla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yürütmüş olduğu millet politikasının, ülke dışında yaşayan Türkleri ihmal ettiği gerekçesi ile eleştirmiştir. Ayrıca İttihatçıların, Padişahlık otoritesini saf dışı bıraktığını bu durumun da Türklük bilincini ortadan kaldıracığını belirtmiştir (Yusuf Akçuroğlu, 1328a, 663-664; Yusuf Akçuroğlu, 1328b, 531-535).

Batıcı aydın Abdullah Cevdet, 1909'a değin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de destekçisi olmuştur. Diğer taraftan da Cevdet, toplumun gelişebilmesi için her şeyden öte hürriyet olgusunun sadece teorik olarak değil pratikte de gerçekleşebilmesine bağlamaktadır (Abdullah Cevdet, 1328b, 1098-1100). Burada görülmektedir ki iki karşı fikir akımı (İslamcılık-Batıcılık) aydınları bu nokta da düşünsel olarak birliktelik yaşamaktadırlar. *İctihad* dergisinde yer alan bir anlamda Batıcı aydınların programı olan *Pek Uyanık Bir Uykü* isimli makale de devletin nasıl tekrar eski gücüne ulaşabileceği hakkında yazılan maddelerin birinde İttihatçılara ve İtilafçılara yönelik bir karşıtlık sezilmektedir: "*Hürriyet ve İtilaf ve İttihat ve Terakki ve sair cemiyetler ba'dema (sonra) hükümet işiyle uğraşmayıp bunları ehli olanlara terk ederek kendileri donanma, müdafaa-i milliye, maarif-i umumiye, hıfzı sıhhat-i umumiye gibi mesail (meseleler) ile iştilal ve mesleki siyasetlerinin tatbiki*

meclisteki fırkalarına terk edeceklerdir. Bu suretle nezaretlere cahil hamiyetlilerden ziyade âlim ve vakıf vatanperverler gelecektir." (İctihad, 1329, 1262-1263). Diğer bir maddede ise Osmanlı toplumunun, devlet için gerekli olan tüm alt yapı hizmetlerinin kendilerinin yapması gerektiğini, bu anlamda hükümetten bir şey beklenilmemesi gerektiği ifade edilerek, hükümetin sadece siyasi düzlemde işlevsellik göstermesi gerekliliğini belirtilmiştir (İctihad, 1329, 1264). *Hikmet*'de II. Meşrutiyet döneminin fikrîsel yapısı ile ilgili olarak; "Osmanlılarda, hemen umumiyetle serbest-i fikir, serbest-i ruh, mefkud (kayıp)dur. Hayat-ı umumiyemiz asırların süregelip bize kadar yetiştirdiği ebâtilin (faydasız bilgiler), bir takım an'anat (gelenekler) tazyikat-ı muharebesi altındadır... Serbest söylemekten daima ihtiraz eder, hatta daha ileriye giderek diyebilirim ki serbest işitmek serbest görmekten bile çekiniriz. Esaret-i fikriye namını verdiğim bu hayat-ı ruhiyemizin bütün hareketimiz de tezahür etmekten bir an hali kalmaz" haberi, II. Meşrutiyet döneminde de düşünsel yapının ortaya konulması noktasında bir problem olduğunu söylemektedir (Yanyalı H. İsmail, 1912, 2).

Sonuç

II. Meşrutiyet döneminin basın ortamı içinde Batıcı entelektüeller sosyal meseleler üzerine düşüncelerini daha özgür bir şekilde ortaya koyabilme tartışabilme olanağı bulmuşlardı. Bu tartışmalarda aile ve eğitim, dini yaşantılar ve devlet yönetimi, giyim kuşam ve gündelik yaşam gibi toplumsal hususlara yer verilmiştir. Sosyal ve kültürel alanlarda farklı meseleler üzerine yoğunlaşan aydınlar, özellikle siyasi görüş ve eğitim konularında benzer söylemler kullanırlarken, ailenin yapısı ve kadınlar özelinde giyim kuşam ve alışkanlıklar noktasında birbirlerinden ayrıldıkları görülmektedir.

Tartışmaların mahiyetine bakıldığında salt siyasi tartışmaların ötesinde toplumu ilgilendiren hususlar geniş bir yelpazede değerlendirilmiş ve dönemin aydınları inandıkları fikirler doğrultusunda birbirlerine söylemleri ile karşılık vermişlerdir. Bu söylemlerde din olgusunun tüm aydınlar tarafından farklı şekilde yorumlanması, toplumsal meselelerde de doğal olarak bu yorumlama farklılıklarının etkisi kendini göstermiştir. Bu bağlamda toplumun bozulmasının temel sebebini din olgusundan uzaklaşılmasına bağlayan aydınlar ile dinin yanlış algılandığını ileri sürerek asıl bozulmanın bu sebepten kaynaklandığını ifade eden aydınlar bahsi geçen meseleleri ele alarak çözüm üretmeye çalışmışlardır. Bu çalışmada dönemin tartışmalarının çeşitliliği ve farklı kesimlerden yükselen reaksiyonlar basın kaynaklarından örneklerle ortaya konmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdullah Cevdet (1327a). Yaşamak Korkusu. *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 35, 15 Teşrin-i Sâni.
- Abdullah Cevdet (1327b). Kadınlarda Gaye-i Hayat. *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 28, 1 Ağustos.
- Abdullah Cevdet (1327c). Cihan-ı İslama Dair. *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 26, 1 Temmuz.
- Abdullah Cevdet (1328a). Yangın Var. *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 49, 1 Temmuz.
- Abdullah Cevdet (1328b). Hürriyet-i İrtica Yok. *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 47, 15 Mayıs.
- Abdullah Cevdet (1329a). Ayine-i Matbuat. *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 80-3, 12 Eylül.
- Abdullah Cevdet (1329b). Kıvam-ı Akvam -Konferans. *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 90-1, 23 Kanun-ı Sani.
- Abdullah Cevdet (1329c). Softalığa Dair. *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 60, 4 Nisan.
- Akçuroğlu, Yusuf (1328a). Türk Âleminde. *Türk Yurdu*, Cilt: 2, Sayı: 21, 23 Ağustos.
- Akçuroğlu, Yusuf (1328b). Türk Âleminde. *Türk Yurdu*, Cilt: 2, Sayı: 17, 28 Haziran.
- Celal Nuri (1331a). İctimaiyatta Aile. *Kadınlarımız*, Matbaa-i İctihad, İstanbul.
- Celal Nuri (1331b). Bizde Aile. *Kadınlarımız*, Matbaa-i İctihad, İstanbul.
- Celal Nuri (1331c). Tesettür ve İhticab. *Kadınlarımız*, Matbaa-i İctihad, İstanbul.
- Ethem Nejat (1327). Manastır'dan: Manastır'da Hayat-ı Aile. *Türk Yurdu*, Cilt: 1, Sayı: 8, 23 Şubat.
- Ethem Nejat (1328). Manastır'dan: Manastır'da Hayat-ı Aile. *Türk Yurdu*, Cilt: 1, Sayı: 9, 9 Mart.
- Gündüz, Mustafa (2007). *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları (İctihad, Sebülü'rReşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler)*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- Halim Sabit (1324). İnsaniyet, Fikr-i Dini, Medeniyet. *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 2, 21 Ağustos.
- Hasan Hikmet (1339). İctimâiyatta Garpcılık ve Bozgunculuk. *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 21, Sayı: 528-529, 16 Mayıs.
- Hanioglu, Sükrü (1985). Batıcılık. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1382-1388.
- İctihad (1329). Pek Uyanık Bir Uyku. Cilt: 4, Sayı: 57, 7 Mart.
- Kesgin, Safiye (2013). Batıcılık Akımı Temsilcilerinden Celal Nuri İleri'nin Eğitim Görüşleri. *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 42, s. 166-189.
- Kılıçzade Hakkı (1329). Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb. *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 58, 14 Mart.
- Koç, Fatma, Koca, Emine (2010). Osmanlı Kanunlarında Giyim-Kuşam Yasakları. *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, (Editör: Mehmet Aydın), Sayı: 10, s. 31-50.
- Konyalı Ahmed Şevki (1326). Müslümanlarda Aile Hayatı. *Beyanülhak*, Cilt: 2, Sayı: 71, 19 Temmuz.

- M. Ferid Vecdi (1324a). Müslüman Kadını: Dokuzuncu Fasil: Tesettür Kadınların Nişane-i Esareti midir, yoksa Zamin-i Hürriyeti midir?. *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 11, 23 Teşrinievvel.
- M. Ferid Vecdi (1324b) Müslüman Kadını: Onuncu Fasil: Tesettür Kadınların İktisab-ı Kemal Etmelerine Mani midir?. *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 13, 6 Teşrinisani.
- Mardinizade Mehmed Arif (1324). Hikmet-i Edyan (1). *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 2, 21 Ağustos.
- Mehmed Âkif, (2014). Tevhid Yâhud Feryâd. *Safahat*, (Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları.
- Mehmed Fahreddin (1330). Ya Tesettür Kalkarmış, Yahut...?. *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 12, Sayı: 289, 13 Mart.
- Mehmed Muhyiddin (1327). Tesettüre Dair Sırat-ı Müstakim'e Mektup. *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 7, Sayı: 139, 21 Nisan.
- Mihridin Arusi (1912). İctimaiyat: Bugünkü Emr-i Vaki- Osmanlılık ve Müslümanlık- Muahedat ve Taahhüdât- Tefekküratımızda İstihalesi Lazım Gelen Noktalar. *Hikmet*, Cilt: 1, Sayı: 25, 25 Ağustos.
- Muallim Nuri (1330). Din ve Millet İkisi Birdir. *Hayrül-Kelam*, Cilt: 1, Sayı: 23, 10 Nisan.
- Muhammed Ferid Vecdi (1324). Müslüman Kadını: On Birinci Fasil: Tesettür Kalkar mı?. *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 15, 20 Teşrinisani.
- Muhammed Abduh (1324). Atalet ve Mekatib-i Resmîye Talebesi. (Müt: Mehmed Akif), *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 2, Sayı: 28, 19 Şubat.
- Musa Kazım (1324a). Hürriyet-Müsavat V. *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 5, 11 Eylül.
- Musa Kazım (1324b). Hürriyet-Müsavat IV. *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 4, 4 Eylül
- Musa Kazım (1324c). Hürriyet- Müsavat I. *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 1, 14 Ağustos.
- Nafi Atuf (1327). Hususi Muhabirlerimizden: Edirne' den. *Türk Yurdu*, Cilt: 1, Sayı: 3, 15 Kanun-i Evvel.
- Nafi Atuf (1332). Maarifimiz Hakkında. *Türk Yurdu*, Cilt: 10, Sayı: 6, 19 Mayıs.
- Nafi Atuf (1334). Aile Münasebetlerimiz. *Türk Yurdu*, Cilt: 14, Sayı: 8 (158), 15 Haziran.
- Samizade Süreyya (1330). Bizde Aile Hayatı. *İctihad*, Cilt: 5, Sayı: 108, 29 Mayıs.
- Sırat-ı Müstakim* (1330). Muhterem Sebülü'r-Reşad'a: Kalpleri İman, Alınları Hayâ Nurundan Mahrum Olanlar Tesettürün Fazilet ve Ulviyyetini Takdir Edemezler. Cilt: 12, Sayı: 288, 6 Mart.
- Volkan Gazetesi: 11 Aralık 1908- 20 Nisan 1909*. (1992). (Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: İz Yayıncılık
- Yanyalı H. İsmail (1912b). İctimaiyat: Esaret-i Fikriye. *Hikmet*, Cilt: 1, Sayı: 52, 23 Eylül.